Ааптардар:
Г.Г. Филиппов, Г.И. Гурьев

Филиппов, Гаврил Гаврильевич.

Саха тыла: үлэлиир бырагыраама: 5-9 кылаас / [ааптардар: Г.Г. Филиппов, Г.И. Гурьев];

Саха Өрөсп. Үөрэҕин мин-бэтэ. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – с.

Учебник. Саха тыла: 5 кылаас: уопсай үөрэхтээһин тэрилтэлэригэр үөрэх кинигэтэ Ааптардар: И.Е.Алексеев,И.П.Винокуров,Г.И.Гурьев,М.М.Попова

Саха оскуолатын 5-9 кылаастарыгар аналлаах «Саха тыла» үлэлиир бырагыраама бэдэрээссийэ үөрэххэ судаарыстыбалыы ыстандаардын ирдэбиллэригэр, Хотугулуу-Илиҥҥи норуоттар тылларын култуураларынүнүстүтүүтүн үлэһиттэрин чинчийиилэригэр уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин Төрүт оскуолаларын чинчийэр-научнай үнүстүтүүт оскуолаҕа саха тылын үөрэтии араас сыллааҕы бырагыраамаларыгар тирэҕирэн оҥоһулунна.

Бырагыраама түөрт салаалаах:

1. «Быһаарыы сурук». Манна сүрүн орто үөрэҕи ыларга биридимиэт суолтата ыйыллар; «Саха тыла» биридимиэти үөрэтии сыала-соруга, сүрүн түмүгэ хас да таһымҥа – ытык өйдөбүллэри, үөрэх сатабылларын иҥэриигэ, тустаах үөрэх биридимиэтин үөрэтии түмүгэр – чопчуланар. Саха тылын үөрэтии үөрэх төрүт бэдэрээссийэлии былааныгар миэстэтэ ыйыллар.
2. «Сүрүн ис хоһооно». Төрөөбүт тылы үөрэтии ис хоһооно салааларынан бэриллэр.
3. «Тиэмэнэн былаан торума». Төрөөбүт тылы үөрэтиигэ тиэмэнэн үллэрии, ону хас чаас үөрэтиллэрэ, тиэмэлэр сүрүн ис хоһоонноро уонна үөрэнээччи туох үлэни оҥоруохтааҕа, сатыахтааҕа киирэр.
4. «Үөрэх хаамыытыгар тэрилинэн-тиэхиньикэнэн хааччыйыы». Аныгы оскуолаҕа саха тылын үтүө түмүктээх гына үөрэтиигэ туох тэрил наадата ыйыллар.

БЫҺААРЫЫ СУРУК

Орто сүһүөх оскуолаҕа саха тылын биридимиэтин суолтата

Саха тыла 1992 сыллаахха судаарыстыбалыы ыстаатыстанан, суолтата биллэрдик үрдээбитэ. Төрөөбүт тыл – хайа да норуот көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэр улуу нэһилиэстибэтэ, киһи аймах култууратын сүдү сыаннастарыттан биирдэстэрэ. Төрөөбүт тыл – оҕо тулалыыр эйгэтин кыраҕытык билэр-көрөр, чугас дьонун-сэргэтин кытта истиҥник бодоруһар, иэйиитэ уһуктар, өйҕ-санаата сайдар, өбүгэтин үөрэҕин утумнуур сүрүн сириэстибэтэ. Төрөөбүт тылынан үөрэтии-билиини кэбэҕэстик ылынар, айар-тутар дьоҕура уһуктар. Идэни талыыга, араас эйгэҕэ, түгэнҥэ дьону кытта бодоруһууга, аныгы уопсастыбаҕа бэйэ миэстэтин булууга, үтүө сиэргэ-майгыга төрөөбүт тылын үөрэтэн ылбыт билиитэ туһалыыр. Ийэ тыллаах киһи омук дьонун кытта тэҥнээһин билинэн, дьиҥ интэринэлиистии тыыҥҥа иитиллэр.

Билигин төрөөбүт тыл, бэдэрээссийэ үөрэххэ судаарыстыбалыы ыстандаардын (СБҮөЫ-ФГОС) ирдэбилинэн, уопсай үөрэхтээһин булгуччулаах чааһыгар киирэн, үөрэх төрүт бэдэрээссийэлии былааныгар миэстэтэ, үөрэтиллэр чааһа чопчу ыйыллан, суолтата үрдээтэ.

Оскуолаҕа төрөөбүт тылы үөрэтии биридимиэтэ үөрэнээччи тылын-өһүн, өйүн-санаатын сайыннарар, сүрүн үөрэнэр үөрүйэҕи иҥэрэр кыаҕынан атын

биридимиэттэрдээҕэр бас-көс балаһыанньаны ылар. Онон төрөөбүт тылы үөрэтии таһымыттан саха оскуолатыгар үөрэхтээһин уопсай туруга тутулуктаах.

Орто сүһүөх оскуолаҕа саха тылын үөрэтии сыала соруга:

– төрөөбүт тылы ис сүрэҕиттэн ытыктыырга; араас эйгэҕэ, түгэҥҥэ бодоруһуу үөрэтэр, аныгы уопсастыбаҕа сиэри-майгыны тутуһууга иитии; төрөөбүт тыл кэрэтин иҥэрии;

– үөрэххэ, күннээҕи олоххо төрөөбүт тылы олохтоохтук туттарга үөрэтии; бодоруһар үөрүйэҕин сайыннарыы, тылын-өһүн сайыннарар баҕатын үөскэтии; үөрэх дэгиттэр дьайыыларын (туох сыал-сорук туруорунан үөрэнэрэ, былаанныыра, тылын-өһүн хонтуруолланара, көннөрүнэрэ; билиини араас тылдьыттан, литэрэтиирэттэн БИЭни (биллэрэр-иһитиннэрэр эйгэни), Интэриниэти киллэрэн туран сатаан ылара);

– тылы үөрэтии систиэмэтин, туттуллуутун туһунан билиини, тыл истилиистикэлии уратыларын иҥэрии; тыл көстүүтүн өтө көрөр, ырытар, тэҥниир дьоҕуру сайыннарыы; тыл саппааһын байытыы; литэрэтиирэлии нуорманы тутуһарга уһуйуу.

Үөрэх биридимиэтин сүрүн ис хоһооно

Орто сүһүөх оскуолаҕа саха тылын үөрэтии ис хоһооно үөрэх хаамыытыгар сатабылы-үөрүйэҕи олохсутууга (метапредмет) уонна бары биридимиэккэ туох сыал-сорук турарыгар тирэҕирэр. Маныаха бодоруһууга, тыл үөрэтэр (лингвистика) уонна ытык өйдөбүллэргэ (культуроведческая компетенция) кэмпитиэнсийэлээх сыһыан сайдыахтаах.

Бодоруһуу кэмпитиэнсийэтигэр тылынан уонна суругунан кэпсэтии култуурата, оҕо сааһыгар дьүөрэлээн күннээҕи олоҕор араас эйгэҕэ тылы таба туттуу үөрүйэҕэ киирэр. Оҕо туох соруктаах бодоруһара, кэпсэтии кэмигэр үөскээбит быһыыны-майгыны сөпкө сыаналыыра, кэпсэтэр киһитин тылын-өһүн өйдүүрэ, онуоха сөптөөх сыһыаны булан кэпсэтэрэ көстүөхтээх.

Тыл уонна тыл үөрэҕин кэмпитиэнсийэтигэр үөрэнээччи тыл үөрэҕин туһунан билиитэ, тыл хайдах сайдарын, туттулларын өйдөөн көрүүтэ; сүрүн литэрэтиирэлии нуорманы тутуһуута; тыл баайын хаҥатыыта; араас тылдьыты сатаан туһаныыта киирэр.

Ытык өйдөбүл (культуроведческая) кэмпитиэнсийэтигэр төрөөбүт тыл төрүт култуураны көрдөрүү биир көрүҥэ буолара, тыл норуот устуоруйатын кытта ыкса сибээһэ; саха тылын дьикти уратыта; тыл суолтатын төрүт култуураҕа даҕатан быһаарыы киирэр.

Бырагыраамаҕа үөрэнээччи тугу билиэхтээҕэ эрэ буолбакка, тугу сатыахтааҕа-оҥоруохтааҕа (коммуникативно-деятельностный подход) ыйыллар. Тиэмэ аайы анал бэлиэ баар. I – тыл үөрэҕиттэн туох үөрэтиллэрэ, өйдөбүлэ. II – үөрэнээччи үлэтин сүрүн көрүҥнэрэ, тугу сатыахтааҕа-оҥоруохтааҕа. III – ситимнээх саҥа.

Саха тылын үөрэтиигэ үөрэнээччи тугу сатыахтааҕар-оҥоруохтааҕар (коммуникативно-деятельностный подход) ордук болҕойуу, үөрэх сатабылларын иҥэрэр (метапредметные результаты) хайысханы тутуһуу, тылы-өһү күннээҕи олоххо дьүөрэлээн туттуу тылы таба туттарга (функциональная грамотность) сүҥкэн суолталаах.

Саҥаны-иҥэни толору баһылааһын бэлиэтэ: бодоруһууга үөрэх дэгиттэр дьайыылара (саҥарар саҥа араас көрүҥүн сатаан туттуу, табаарыстарын, аҕа саастаах дьону кытта бодоруһуу; тылынан уонна суругунан саҥаны сөпкө өйдөөһүн; саныыр санааны сааһылаан кэпсээһин; тылга-өскө сөптөөх нуорманы, сиэри тутуһуу); билэр-көрөр сатабыл (сүрүнү булуу, холобурдааһын, ситимнээх толкуй, дакаастааһын, араас источниктан наадалаах матырыйааллы булуу, наардааһын); тэринэр-дьаһанар сатабыл (сыалы-соругу сөпкө туруоруу, сатаан былаанныыра; сатаан хонтуруолланара, көннөрүнэрэ).

Үөрэнээччи саҥаны-иҥэни толору баһылааһына, саҥарар саҥатын тупсарыыта саха тылын тутулун уонна араас түгэҥҥэ хайдах туттулларын билиигэ тирэҕирэр. Үөрэх хаамыытыгар оҕо тылы ырытыы үөрүйэҕэр эрэ буолбакка, тыл култууратыгар үөрэниэхтээх. Ааҕыы араас көрүҥүн сатыахтаах, тиэкиһи литэрэтиирэлии нуорманы уонна тыл-өс сиэрин тутуһан сатаан сыымайдыахтаах, көннөрүөхтээх. Онон саха тылын

сүрүн оскуолаҕа үөрэтии үөрэнээччи уопсай култууратын таһыма үрдүүрүгэр олук ууруохтаах. Итиниэхэ тирэҕирэн толору орто оскуола үрдүкү кылааһыгар, орто анал үөрэх кыһатыгар, о.д.а. үөрэххэ салгыы үөрэниэн сөп.

Төрөөбүт тылы орто сүһүөх оскуолаҕа үөрэтии ис хоһоонун сүрүн хайысхалара:

- бодоруһуу култуурата;
- тыл үөрэҕин тутаах салааларын туһунан уопсай өйдөбүл: саҥа дорҕооно, лиэксикэ, морполуогуйа, сиинтэксис;
- сурук култуурата: таба суруйуу уонна сурук бэлиэтэ;
- ситимнээх саҥаны сайыннарыы (тиэкис туһунан сүрүн өйдөбүл).